

ELLIPTİK KONSTRUKSIYALARDA MODALLIĞIN PRAQMATİKASI

Ellipsislə bağlı araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ümumiyyətlə, dilçilikdə üç növ ellipsis fərqləndirilir: nominal, verbal və situativ ellipsis. Bunlardan ən sonuncusu dialoq nitqinə daha çox xasdır və tema-remə əvəzlənməsi zamanı daha tez-tez müşahidə edilir. İ.A.Arjanova qeyd edir ki, “*situativ ellipsis zamanı sözlərlərin bir-birini əvəzləməsi (rejoinder) baş verir ki, burada “rejoinder” biri digərindən sonra gələn istənilən sözləmə ola bilər. Bu sözləmlər sintaktik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsə də, praqmatik cəhətdən bir-birinə bağlıdır*” [8, s. 118]. Praqmatik münasibətlərin ifadəsində modallığın da müstəsna rolu vardır. F.S.Səlimovaya görə, “*modallığın qədəri müxtəlif şəraitlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bunlara müəllifin fərdi üslubunu, praqmatik məqsədini, təsvir obyektini və b. göstərmək olar*” [6, s. 13].

Q.A.Zolotova qeyd edir ki, “*modallıq tez-tez biri digərinin ardınca hissələrə ayrılan, cümlə strukturunun müxtəlif aspektlərində meydana çıxan fərqli modal xüsusiyyətləri özündə cəmləyən, mürəkkəb və çoxplanlı kateqoriyadır*” [11, s. 140]. Cümlənin məzmununu real gerçəkliyə uyğun gəlmiş kimi, gəlməyə də bilər. Bu da modallığın iki əsas tipinin fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır: real (birbaşa) modallıq və qeyri-real (irreal, vasitəsiz, hipotetik, güman olunan) modallıq.

O, məhz bu mövqedən çıxış edərək, cümlənin modallığı haqqında belə yazır: “*Cümlənin modallığı – fikrin subyektiv-obyektiv məzmununun gerçəkliyə onun (yəni gerçəkliyin) reallığı baxımından münasibətidir, onun bu gerçəkliyə uyurluğu və ya qeyri-uyurluğudur*” [11, s. 142].

Modallıq danışanın cümlədə hər hansı bir hadisəyə, varlığa verdiyi qiymət, bildirdiyi münasibətdir. Lakin bu, heç də təsadüfi hadisələrə verilən qiymət və ya ifadə olunan münasibətin öz-özünə müəyyən səbəblərdən törəyən emosional forması deyil, modallıq dilin ümumi sistemində formalaşmış bir kateqoriyadır.

F.Cahangirov qeyd edir ki, “*modallıq eləcə də dilin nisbətən yaxın vaxtlardan bəri tədqiq edilən praqmatik xüsusiyyətinə ən çox yaxın olan kateqoriyalardan biridir... dilə praqmatik aspektdən yanaşma bu kateqoriyanın təzahür formalarının asanlıqla aşkar olunmasını təmin edir*” [1, s. 9].

Əgər hər hansı bir əşya və ya hadisənin başvermə məkanı, prosesi, varlığı və s. haqqında ətraflı məlumat verilsə, elliptik cümlələrdə eyni informasiya belə cümlələrin ifadə edə bilməyəcəyi şəkildə təqdim edilir:

Xalqa azadlıq!; Dünyaya sülh!; Vətənə sevgi, Dövlətə vergi!

Bu nümunələr subyektiv-obyektiv münasibəti zəminində formalaşmış. Bu qəbil cümlələrdə növbəti predmet hərəkətin başlanğıcını da ifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, elliptik konstruksiyalar mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, dil modeli kimi cümlənin kommunikativ və struktur tiplərinə xas olan qanunauyğunluq və qaydalar baxımından analiz oluna bilməz. Elliptik cümlələrdə ekstralingvistik faktorlar, situasiya, psixoloji durum, informator (məlumat verən) və adresatın (dinləyənin) intellektual səviyyəsi aparıcı amillər sırasındadır. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər, bu qəbildən olan cümlələrin modal koloritini təmin edərək onun praqmatik özəlliyini daha da artırır. Bununla bağlı Q.V.Valimovanın müşahidələri böyük maraq doğurur: “*Cümlə strukturunu üçün subyektiv modallıq onun leksik tərkibi ilə sıx bağlıdır və öz mənası və formasına görə obyektiv modallığa nisbətən daha rəngarəngdir... Subyektiv modallıq, adətən, obyektiv modallıq fonunda müəyyən olunmuş və bu modallıq çərçivəsində danışanın münasibətini konkretləşdirir*” [9, s. 34].

Zəruriliyin, vacibliyin, lazımlılığın modallıq mənalı ifadə olunan fikrin reallığa münasibətində deyil, işin və iş görənin (subyektiv) qarşılıqlı münasibəti zəminində yaranır.

İnsanın hiss etdiyi kin, nifrət, hirs yalnız ətrafdakılara deyil, onun özünə də yönələ bilər, bu zaman fərdin özünə qiymətinin səviyyəsi aşağı düşmüş olur. Qeyd edilən bu hissələrin pik həddini yaşayan insan ünsiyyət zamanı söylədiklərini maksimal olaraq qısaltmağa çalışır, belə ki, gərgin psixoloji durum qeyri-iradi olaraq bunu tələb edir, çünki onun nitqinin formalaşmasında və fikrinin tam ifadə edilməsində ləngimə müşahidə edilir. Təbii ki, bu zaman danışan elliptik cümlələrdən və sözlərdən istifadə etməli olur. Məsələn, ingilis dilində nümunəyə nəzər yetirək:

“I’ve come to claim the right of prima notes. As lord of these lands, I will bless this marriage”.

“Oh, by God, you will not!!!”

“It is my direct right” [14, s. 130].

(Tərcüməsi: “*Əsas qanundakı haqqımı tələb etməyə gəldim. Bu torpaqların ağası olaraq, bu evliliyə xeyir-dua vermək istəyirəm*”).

“Aman allah, siz bunu edə bilməyəcəksiniz!!!”

“Bu mənim birbaşa hüququmdur”.

Modallığın əsas ifadə vasitəsi morfoloji-sintaktik və leksik vahidlərdir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, dilimizdə mövcud olan elliptik cümlələr feili xəbərin ellipsisinə baxmayaraq, real modallıq baxımından konstruktiv-sintaktik üsulla indiki zamanda verilir:

“Zər sizdən, zərgər bizdən (olsun); Sevdanı pul kəsir, davanı qılnc (qurtarır); Ölülərdən halva yeyirəm, dirilərdən töhmət (alırım)” [Atalar sözləri] və s.

İngilis dilində isə, daha çox feil formalarının qısaltılmış variantlarından istifadə edilir. Feil formalarının olmadığı elliptik cümlələrin sərbəst, kontekstdən kənar mövcudluğuna isə az hallarda rast gəlmək olur.

F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, “*müəyyən sintaktik konstruksiyalar çərçivəsində “irreal modallıq” leksik-sintaktik yolla, bəzi hissəciklərin köməyi ilə ifadə oluna bilər*” [7, s. 16]. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Heç olmasa, bircə kəlmə söz (de)* [5, s. 23]; *Sənə də bir tapşırıq! (verirəm)* [5, s. 87]; ingilis dilində: *Just once more, please* [14, s. 125] (*Xahiş edirəm, sadəcə bir dəfə*).

Modal ekspressiv çaların və komponent tərkibinin sabitliyi, daimi, ictimai-nitq situasiyasına bağlılığı şüar, çağırış məzmunlu cümlələr və ya nida cümlələrində bir növ sintaktik natamamlığı əvəz edir: Azərbaycan dilində: *Hamı seçkilərə!(getsin)* (vahid seçki şüarı); ingilis dilində: *For everyone forever!* (avto-reklam şüarı) (*Əbədi hamı üçün*), *Good morning (to everyone) – Sabahınız xeyir olsun (hamunuzun)* və s.

Ümumiyyətlə, elliptik cümlələrdə modallıq və zaman göstəricilərinin çox zaman mövcud olmaması, təbii ki, digər cümlə tipləri ilə müqayisədə onların sistematik mövqeyi haqqında sual doğurur.

İnsanın uzun müddətli yaddaşında on minlərlə söz qorunub saxlanılır. Ş.Hüseynov yazır: “*Nitq törəyən zaman yaddaşdan müvafiq sözlərin seçilməsi ani olaraq baş verir*” [3, s. 68]. Bu baxımdan “*Yanğın!*”, “*Sel!*” və ya ingilis dilində “*Fire!*”, “*Danger!*” tipli cümlələr maraqlıdır. Bu qəbil cümlələr predikativlik ehtiva etməklə yanaşı, modallığa da malikdir və sintaktik mənasına görə nitq aktı ilə üst-üstə düşən indiki zamanı ifadə edir. Belə konstruksiyalar modal zaman paradigmasına malik deyil, belə ki, onların əsas məzmunu – predmetin mövcudluğu (varlığı) və ya predmet haqqındakı məlumat həmişə nitq momenti ilə bağlıdır. Nitq aktı zamanı ani reaksiya nəticəsində yaranan bu tip cümlələr subyektin daxili sarsıntısına, həyəcanına, qorxusuna və ya sevincinə səbəb olan obyektə bildirir:

“*Balaca qapını açaraq: –Atam! Atam! – deyə sevinclə qışqırdı*” [4, s. 52].

“*Yanğın!*” – bu tipli cümlələrin tərkibindəki sözlərin leksik-semantik və morfoloji xarakteri ya bütöv situasiyaya, ya da situasiyanın ayrıca bir momentinə işarə edən substansional komponentin fərqləndirilməsinə, qabardılmasına imkan yaradır. Belə ki, nitqin qavranılmasının ilkin pilləsi situasiyadır. Nitqin situasiyası sözləmi stimullaşdırır. Əlbəttə, bu məqamda intonasianın da həlledici rolunu inkar etmək doğru olmazdı.

İntonasiya cümləni formalaşdıran ən gərəklisi vasitədir. Bütün cümlələr tipik intonasiyaya malikdir. İntonasiya subyektiv modallığın inikası kimi cümlənin məqsədini təsis edir. İntonasiyalı konstruksiyaya qrammatik konstruksiyaya bərabərdir, lakin intonasiya cümlənin sintaktik strukturunu müşayiət etsə də, onu bir cümlə kimi formalaşdırmır. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Colgate – kariesdən maksimum müdafiə! (edir)* (reklam şüarı); *Korun istədiyi bir göz, iki göz olsa, nə söz?! (olar)* (Atalar sözü); ingilis dilində: “*He said, with some annoyance; “There (is) – there (is)! That will do.”* [15, s. 366] (*O, bir az əsəbi halda dedi; “Orada –orada! Bəsdir*).

Elliptik cümlələrdə intonasiya həlledici rolə malik olduğu üçün bu qəbildən olan cümlələr hissi-emosional aspektdən daha dolğun və rəngarəngdir. Transpozisiya intonasiya hesabına formalaşmış sual cümlələrini ironiya və sarkazmla bəzəyə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Hamısı elə qardaşına, amma sənə heç nə?* [2, s. 48]; ingilis dilində: “*Thee is very welcome, Philip.*” “*And Ruth?*” [15, s. 420] (*Çox xoş gəlmisən, Filip. – Bəs, Rut?*).

Burada sözlərin sırası ona işarə edir ki, informator artıq adresatın hansı cavabı verəcəyini bilir. Ümumiyyətlə, ritorik sual cavab almaq məqsədi güdmür və danışana heç bir yeni məlumat vermir. Ritorik sualın funksiyası diqqəti cəlb etmək, təəssüratı gücləndirmək, emosional tonu yüksəltməkdir. Burada qoyulmuş suala artıq sualın özü ilə cavab verilib. Bununla ritorik sual oxucunun və ya dinləyicinin hadisələrə münasibətini aktivləşdirərək, onu düşünməyə vadar edir. Transpozisiya yalnız nəqli cümlələrin sual cümlələrinə çevrilməsinə deyil, eyni zamanda, əmr cümlələrinin nida cümlələrinə, nəqli cümlələrin nida cümlələrinə çevrilməsinə xidmət edərək, üslubi rəngarənglik yaradır.

Hər bir informasiyanın tutumu onun elementlərinin funksiyasından asılıdır. Əgər təsdiq və inkar cümlələrə olan tələbat mətn daxilində bərabər olsa idi, o zaman onlar eyni işlənmə tezliyində malik olardı və mətni təşkil edən cümlələr semantik-sintaktik baxımdan bir o qədər də informativ olmayacaqdı. Amma inkar cümlələrin mətn daxilində təsdiq cümlələrə nisbətən daha az işlənməsinə baxmayaraq, onların iştirakı xüsusi informativlik təşkil edir. Digər cəhətdən inkarlığın ekspressivliyi onun – haqqında danışılanın reallıqla heç bir əlaqəsinin olmamasını bildirmək funksiyasıdır. Nəticədə hər bir inkarlıq mümkün olanla real olan arasında kontrast yaradır ki, bu da ekspressiv və qiymətləndirmə potensialını təmin edir. Bəzən elə elliptik cümlələrə rast gəlirik ki, bunlarda buraxılmış komponentin bərpası ətraf kontekstdən mümkün olmur və dinləyən danışanın məhz nəyi söyləmədiyini anlamaq üçün öz dil təcrübəsindən çıxış edərək eşitdiklərini və ya oxuduğunu analogi konstruksiyalarla müqayisə etməli olur. Bu kimi konstruksiyalara ən tipik nümunə kimi nida və ya əmr cümlələrini misal çəkmək olar.

“*There! What have you been doing there?*”

“*Nothing.*”

“*Nothing! Look at your hands. And look at your mouth. What is that truck?*” [15, s. 435].

(Tərcüməsi: “*Ey, bura bax! Orada nə edirdin?*”

“*Heç bir şey.*”

“*Heç bir şey! Əllərinə bax. Ağzına bax. Bu nə biabırçılıqdır?*”)

Bu kimi elliptik konstruksiyalar “*paradiqmatik cəhətdən tamamlanan ellipsislər*” [10, s. 63] adlandırılır.

İngilis dilində nida cümlələrindən əlavə, paradiqmatik cəhətdən tamamlanan ellipsislərə digər cümlə tiplərində də rast gəlmək olur. Lakin bu hal, çox nadir hallarda müşahidə edilir:

Bəzən Azərbaycan dilində modal sözlərin də elliptik sual və ya elliptik cavab kimi işlənməsi halları da qarşıya çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilində:

“– Məncə, o heç də doğru yolda deyil.

– Məncə də” [5, s. 72];

İngilis dilində:

“Yet am I appointed to do it, nevertheless.”

“Indeed! And when will all this happen?” [15, s. 2024].

(Tərcüməsi: “Yenə də bunu etmək üçün məni təyin etdilər.”

“Həqiqətən də! Bütün bunlar nə vaxt olacaq?”).

İ.Q.Kalyagina da öz tədqiqatında bu faktı təsdiqləyir və bu cür modal sözlərin cavab qismində iştirakını onun “elliptikləşməsi” ilə izah edir [12, s.79].

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində modal sözlərin bu şəkildə işlənməsi yalnız müəyyən kontekst daxilində mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cahangirov, F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modalığın struktur semantik tədqiqi / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm, – 2005. – 311 s.
2. Əfəndiyev, E.İ. Baş / E.İ.Əfəndiyev. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. – 351 s.
3. Hüseynov, Ş. Psixolinqvistik / Ş.Hüseynov, F.Şiriyev, C.Muradov. – Bakı: Gənclik, – 2004. – 212 s.
4. Xəlil, Z. Doğdu günəş qırmızı / Z.Xəlil. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 111 s.
5. Rəhman, S. Komediya / S.Rəhman. – Bakı: Azərəşt, – 1967. – 525 s.
6. Səlimova, F.S. Diskursun formalaşmasında modalığın rolu (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferat / – Bakı: Mütərcim, 2017. – 28 s.
7. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları: Semantika və Praqmatika / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 266 s.
8. Аржанова, И.А. Дискурсивная функция высказывания в функциональном аспекте // – Саранск: Вестник Мордовского университета, – 2008. № 3, – с. 117-118.
9. Валимова, Г.В. О существенных и несущественных языковых явлений // Современные проблемы методики обучения русскому языку/ Г.В.Валимова. – Ростов н/Д: – 1976. – 251 с.
10. Езикеева, Е.М. Стилистическая функция эллиптических предложений в диалогах // – Москва: Научные итоги года: достижения, проекты, гипотезы. – 2011. № 1-2, – с. 60-64.
11. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А.Золотова. – Москва: Наука, – 1973. – 352 с.
12. Калягина, И.Г. Модальное слово и контекст // – Новгород: Вестник Новгородского государственного университета, – 2014. № 3 (81), – с.77-81.
13. Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования / Л.А.Пиотровская. – Санкт-Петербург: Изд. С.Петербург. ун-та, – 1994. – 145 с.
14. Dreiser, T. Sister Carrie / T.Dreiser. – London: – 1990. – 289 p.
15. Twain, M. The complete works of Mark Twain / M.Twain. – London: Delphi Classics, – 2013. – 10338 p.
16. Van Craenenbroek, J. Introduction. In Oxford Handbook of Ellipsis (eds. J.Van Craenenbroek and T.Temmerman) / J.Van Craenenbroek and T.Temmerman. – Oxford: Oxford University Press, – 2019. – p.1-16

Elliptik konstruksiyalarda modalığın praqmatikası

Xülasə

Məqalədə elliptik konstruksiyalarda modalıq əsas praqmatik vasitə kimi tədqiq edilir. Ellipsislərdə praqmatik münasibətlərin ifadəsində modalığın da müstəsna rolu vardır. Modalıq danışanın cümlədə hər hansı bir hadisəyə, varlığa verdiyi qiymət, bildirdiyi münasibətdir. Lakin bu, heç də təsadüfi hadisələrə verilən qiymət və ya ifadə olunan münasibətin öz-özünə müəyyən səbəblərdən törəyən emosional forması deyil, modalıq dilin ümumi sistemində formalaşmış bir kateqoriyadır.

Məqalədə qeyd olunur ki, elliptik cümlələrdə ekstralingvistik faktorlar, situasiya, psixoloji durum, məlumat verənin və məlumatı dinləyənin intellektual səviyyəsi aparıcı amillər sırasındadır. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlər, bu qəbildən olan cümlələrin modal koloritini təmin edərək onun praqmatik xüsusiyyətini daha da artırır.

Прагматика модальности в эллиптических конструкциях

Резюме

В статье исследуется модальность в эллиптических конструкциях как основной прагматический инструмент. Модальность также играет исключительную роль в выражении прагматических отношений в эллипсах. Модальность – это отношение говорящего к какому-либо событию или сущности в предложении. Однако это не оценка случайных событий или эмоциональная форма выраженного отношения, возникающая в силу определенных причин, а модальность – категория, формирующаяся в общей системе языка.

В статье отмечается, что в эллиптических предложениях ведущими факторами являются экстралингвистические факторы, ситуация, психологическое состояние, интеллектуальный уровень информанта и слушателя информации. Указанные признаки обеспечивают модальную окраску предложений данного типа и усиливают их прагматический признак.

Pragmatics of modality in elliptical constructions

Summary

In the article, modality in elliptical constructions is studied as the main pragmatic tool. Modality also has an exceptional role in the expression of pragmatic relations in ellipses. Modality is the attitude expressed by the speaker towards any event or entity in the sentence. However, this is not an assessment of random events or an emotional form of an expressed attitude arising from certain reasons, but modality is a category formed in the general system of language.

The article mentions that extralinguistic factors, situation, psychological state, the intellectual level of the informant and the information listener are among the leading factors in elliptical sentences. These mentioned features provide the modal color of sentences of this type and increase its pragmatic feature.

Rəyçi: *fil.e.d., dos. Ş.A.Mahmudova*